

ТОТАЛІТАРНІ ІДЕОЛОГІЇ ЯК ФОРМА КВАЗІРЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

Ярослав Ювсечко,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології
Хмельницького національного університету

Визначено сутність і формальні ознаки квазірелігії як феноменів, що діють головним чином у вигляді державних ідеологій чи світських організацій і намагаються перетворити ідентичність їх членів у бажаному для таких організацій напрямку. Підкреслюється, що квазірелігії виникають на межі між священним (сакральним) і світським (секулярним). Вказується також, що тоталітарні утопії ХХ століття мають усі ознаки квазірелігійних вірувань.

Ключові слова: тоталітаризм, ідеологія, квазірелігія, сакральне, секулярне.

The essence and formal features of quasi-religions as the phenomena that operate mainly in the forms of state ideologies or secular organizations and try to transform the identity of its members in their desired direction are defined. Can be considered that a phenomenon of quasi-religions is arising at the boundaries between sacred and secular. It is also indicated that the totalitarian utopias of the twentieth century have all the hallmarks of quasi-religious beliefs.

Keywords: totalitarianism, ideology, quasi-religion, sacred, secular.

Термін «квазірелігія» вперше було застосовано у 1950–1960-х роках німецько-американськими дослідниками Й. Вахом та П. Тіліхом якраз до політичних ідеологій – ідейних конструкцій, що функціонально замінюють релігію, але не мають сакрального ядра – принаймні, в тому сенсі поняття сакрального, який характерний для традиційних релігій. У певному значенні, термін «квазірелігія» вважався близьким до понять політичної релігії або громадянської релігії, але, на відміну від цих понять, стосувався й інших світських об'єктів поклоніння, що належать не лише до сфери політичного.

На думку Й. Ваха, «псевдорелігія може мати риси релігії у власному сенсі, але в ній людина співвідноситься не з граничною, а з якоюсь кінцевою реальністю». Все це пояснюється цитатою Й. Ваха: «Псевдорелігії є породженням секулярного світу, це якась мутація секуляризму, що наслідує релігію» [1, с. 32].

П. Тіліх також неодноразово звертався до характеристики сучасної йому кризової ситуації і часто зачіпав проблему квазірелігій, до яких відносив фашизм, комунізм і гуманізм. Їхне виникнення П. Тіліх пов'язує саме з процесом секуляризації, яку він оцінює позитивно, вважаючи цей процес засобом де-дemonізації: саме секулярне, на його думку, може з раціональних позицій оцінювати сакральне. Секуляризація несе звільнення від того, що П. Тіліх називає «підпорядкування життя екстатичним формам Священного» [2, с. 396]. Але у випадку, якщо секулярне забуває про свої зв'язки із Священним, втрачає глибинний зміст, воно породжує квазірелігії.

За Тіліхом, виходить, що перетворення якогось об'єкта в бога, якраз і призводить до виникнення квазірелігій, де кінцеві реальності підміняють собою справжні граничні реальності. Тіліх з цього приводу зауважує: «У секулярних квазірелігіях граничний інтерес спрямований на такі об'єкти як нація, наука, особлива форма або стан суспільства, або вищий ідеал людства, які в цьому випадку розглядаються як божественні» [2, с. 133]. Звідси П. Тіліх визначає квазірелігії як «ідолопоклонницьку віру», тобто віру, яка звернена до «помилкових меж», оскільки «...в ідолопоклонницькій вірі попередні, кінцеві реальності піднесені до рівня граничності» [2, с. 164].

Таким чином, квазірелігії, з точки зору П. Тіліха, підпадають під таке визначення релігії, але на відміну від традиційних релігій, у них предметом гра-

ничного інтересу є «народ, наука, певна форма або етап розвитку суспільства, вищий ідеал людства» тощо. Пауль Тілліх особливо відзначає, що для нього квазірелігія не просто наслідування релігії, а лише ті секулярні рухи у суспільстві, які «демонструють переконливі ознаки власне релігій (англ. the religions proper), хоча при цьому вони глибоко відрізняються від них» [3, с. 82]. Наприклад, Тілліх відносить фашизм і комунізм до квазірелігій, оскільки вважає, що вони «є радикалізаціями і трансформаціями націоналізму і соціалізму відповідно, і обидва мають, хоча і не цілком, потенціал дійсно релігійного характеру. У фашизмі та комунізмі національні та соціальні інтереси піднесені до необмеженої граничності. Самі по собі національний і соціальний інтереси володіють високою цінністю і гідні того, щоб віддати за них життя, але ні той, ні інший інтерес по суті не є безумовним інтересом» [3, с. 83]. Нація та ідеальне суспільство стали «богами» для найбільш виразних прикладів сучасних квазірелігій, до яких Тілліх відносить ідеології фашизму і комунізму. Дослідник зауважує, що фашизм і німецький нацизм являють із себе найбільш узагальнені різновиди націоналізму, оскільки, якщо нація є чимось граничним інтересом, назва нації стає священним ім'ям і сама нація наділяється божественними якостями, які багато в чому перевершують реальне буття та життєдіяльність нації» [2, с. 161]. При цьому, відповідальність за те, що відбулось спотворення етнічної самосвідомості, Пауль Тілліх покладає на плечі секуляризму, заявляючи, що «націоналізм в сучасному сенсі слова міг виникнути тільки тоді, коли секулярний критицизм роз'єднав колишню єдність релігійного освячення і групового самоствердження, релігія була витіснена і порожнє місце було заміщено національною ідеєю як граничним інтересом» [2, с. 133].

За Тілліхом, першооснова будь-якої релігії – це «стан захопленості граничним інтересом, по відношенню до якого всі інші інтереси виступають як попередні і який містить в собі відповідь на питання про сенс нашого життя». Усе, що стає справою безумовного інтересу, перетворюється в якогось бога. Так виникає базис для релігієподібних духовних формацій – квазірелігій, у яких справжня гранична реальність підмінена звичайними реальностями, такими як нація, наука, особлива форма або стан суспільства чи людини, вищий ідеал людства тощо, які в цьому випадку розглядаються як божественні, про що вже згадувалось раніше [2, с. 398-399].

Серед іншого, Тілліх вирізняє ще такий тип квазірелігій як ліберальні гуманістичні квазірелігії. У цьому типі квазірелігій свобода, громадянські права, автономія науки можуть стати об'єктом граничного інтересу. Квазірелігійний характер, на його думку, очевидним чином притаманний «ліберальному гуманізму».

Отже, саме трансцендентна (гранична) реальність виступає найважливішим критерієм розмежування релігії і квазірелігії: природа справжньої релігії обумовлена трансцендентною основою, тоді як суть квазірелігії визначає якась поцейбічна реальність, зведена в ранг вищої цінності або змістотворюючого початку. Очевидно, однак, що факт існування такої трансцендентної реальності не піддається науковій верифікації та тому є справою віри.

Один із послідовників П. Тілліха – Дж. Сміт стверджує, що для квазірелігій характерне відчуження (alienation) і спотворення (corruption) релігійних ідеалів або їх перетворення в певний «сурогат». Проте, дослідник підкреслює, що термін «квазірелігія» не має негативних конотацій, ним лише позначаються структурна і функціональна схожість: термін «квазірелігія» протиставляється автором терміну «псевдорелігія», який, на його думку, має відтінок принизливого та зневажливого [4, с. 121].

Джон Сміт у 1994 році опублікував книгу «Квазірелігія: гуманізм, марксизм і націоналізм» [4]. Він використовує у своєму дослідженні як поняття «граничний інтерес», запозичене у Тілліха, так і поняття «нумінозне», введене Р. Отто.

«Граничний інтерес» замінюється у Дж. Сміта поняттям «гранична вірність» (ultimate allegiance). Сміт розрізняє «правильну релігію» (proper religion) і «квазі-релігію». Істотні ознаки «правильної релігії» передбачають наявність релігійного граничного; визнання складного становища людини (відчуження тощо); пошук визволителя або будь-якого способу зміни цієї ситуації. Така сотеріологічна структура має бути присутня, з точки зору дослідника, у всіх релігіях. А об'єкт лояльності і відданості для гуманістів, марксистів, націоналістів кінцевий і обумовлений.

Тоталітарні ідеології, особливо в ХХ ст., стали об'єктом фанатичної віри, неприступним для критики. Дві протилежні тоталітарні доктрини – нацистська та комуністична поділяли однакову ідею колективного спасіння в історії всупереч позаісторичності античної, індійської і китайської філософії. У зміст цієї ідеї обидві доктрини поклали елементи природничих та суспільних наукових знань.

Найвпливовішою тоталітарною утопією, з якою людство увійшло в ХХ століття, був марксизм – не у його суто науковому та філософському вимірах, а в політико-ідеологічному сенсі.

Грандіозні плани «докорінних змін світу», «впокорення природи» і формування «нової людини» висувуються і втілюються у життя у всіх тоталітарних утопіях.

Марксистський (оптимістичний) варіант спасіння світу цілком порівняний зі схемою спасіння, вміщеною у біблійних пророцтвах, що дозволяє вбачати в ньому риси, аналогічні зі старозавітним хліазмом [5, с. 32]. Свою головну мету – перевершити природу і людину як субстанції і створити «нову людину» – комуністичний варіант спасіння вбачав у досягненні кінцевого безсмертя за допомогою наукового воскресіння плоті. Механізм спасіння покладається на людину і досягається політичними засобами.

На загал, у міфоутопічній свідомості реальні предмети виступають як символи істинносущого світу, який перебуває, так би мовити, «за спиною» емпіричних предметів. Різноманітні пам'ятні знаки, присвячені вождям і керівникам, їхні портрети, ритуали, пов'язані з цими символами – неодмінна складова втіленої міфоутопії. При цьому, втілюючи ієрархічність такої свідомості, ці символи мають чіткі ранги. Той, хто нагорі, втілює у собі одночасно символ, емпіричне тіло й істинну сутність світу. Вони в ньому злиті, тому незалежно від особи того, хто нагорі, незалежно від істинності і логічності сказаного ним (а вимовлено може бути і щось цілковито абсурдне), – взагалі, все, що йде «згори», є істина в останній інстанції. Це – за своєю сутністю сакральне слово, навіть якщо воно не закріплене письмовим текстом [6].

Ще одна важлива риса як нацистської, так і радянської квазірелігійної ідеології – це постійне сподівання на диво, на негайний розв'язок тієї чи іншої проблеми шляхом магічного впливу на предмети за допомогою «єдино вірного вчення». Якщо ж диво не здійснюється, то провина за це, передусім, покладається на недостатню досконалість його adeptів, недостатню самозреченість, відмову від власного «я» і немобілізованість внутрішніх сил на виконання свого обов'язку. Інша можливість магічного впливу – принесення в жертву «ворогів народу/нації», їхніх родичів і симпатиків, які самим фактом свого існування порушують гармонію досконалого буття «правильно» улаштованого світу.

Складовою радянської тоталітарної міфології у її розвиненому вигляді є, безперечно, й історична міфологія як певна система квазіфактів та оповідей про значущі події минулого. Тут йдеться про свідомо створену свого часу і підкріплену всією державною могутністю систему ідеолого-політичних міфологем, які з часом перетворилися на певні стереотипи розуміння історії і втілилися у фальшиву історичну пам'ять не лише пересічного люду, а й значного числа претендентів на роль суспільної еліти. Потужна пропагандистсько-міфотворча машина плідно працювала, створюючи такі собі «сакральні казання» [6].

Таким чином, змістовну спорідненість тоталітарних ідеологій та релігійних систем можна чітко прослідкувати через існування альтернативної догматики і системи цінностей, ідей індивідуального та колективного спасіння і відповідних механізмів цього. Такого роду спорідненість виявляє себе і через наявність спільних міфологічних структур, і через відправлення політичних культів, які мали типові ознаки релігійності.

Спорідненість ідеологічної складової тоталітарних політичних систем з релігійним світосприйняттям виявляється через наявність фундаментальних структур міфологічного типу, через спільність своєрідної месіанської ідеї справедливого царства і загального миру та існування альтернативної догматики й аксіології, ідей індивідуального та колективного спасіння з відповідними механізмами досягнення мети.

На жаль, за багато десятиліть було сформовано соціально-культурний тип особистості, для якої тоталітарні міфи або квазівірування виявились настільки укоріненими у свідомості, що постають призмою, крізь яку вона дивиться на навколишню дійсність, сприймає і переживає її. Цей соціальний міф, ці квазірелігійні вірування для таких людей часто є чимось істотнішим та вагомішим, ніж соціальна реальність. Як результат, маємо перманентне прагнення певної частини громадян до «сильної» руки тощо. Ця спільна сакральна картина світу, спільні квазірелігійні вчення про «богів» (Ленін, Сталін тощо) та різних «героїв», спільний міфологічний поділ світу на «своїх» і «чужих» («імперіалісти», «масони» тощо) – це і є ті чинники, що визначають й до сьогодні життя «радянської» людини – носія квазірелігійного світогляду.

Література

1. Wach J. The Comparative Study of Religions. – N.Y., 1958. – 49 с.
2. Тиліх П. Избранное. Теология культуры. – М., 1995. – 441 с.
3. Tillich P. Religion and secular culture // The Journal of Religion. – 1946. – Vol. 26. - № 2. – P. 79-86.
4. Smith J. E. Quasi-Religions: Humanism, Marxism and Nationalism. – N.Y., 1994. – 147 с.
5. Митрофанов Н. Марксизм как ветхозаветный хилиазм // Новый посев. – М., 1992. - №5.
6. Грабовський Сергій. Тоталітарна утопія як квазірелігія ХХ століття [Електронний ресурс] // <https://www.religion.in.ua/main/27757-totalitarna-utopiya-yak-kvazireligiya-xx-stolitnya.html>